

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-подільський національний університет імені Івана Огієнка
факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
кафедра логопедії та спеціальних методик

Дипломна робота
магістра

з теми: **«ОСОБЛИВОСТІ ПРОФІЛАКТИКИ ВІДХИЛЕНЬ
МОВНОГО РОЗВИТКУ У ДІТЕЙ РАННЬОГО ВІКУ»**

Виконала: студентка 2 курсу
групи KorL1-M18z
спеціальності 016 Спеціальна освіта
за освітньою програмою
Логопедія. Спеціальна психологія
Дітковська Марія Володимирівна

Керівник:
Сімко Алла Володимирівна,
кандидат психологічних наук, старший
викладач кафедри логопедії та
спеціальних методик

Рецензент:
Гудима Олександр Васильович,
кандидат психологічних наук, доцент

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ВІДХИЛЕНЬ МОВНОГО РОЗВИТКУ У ДІТЕЙ РАНЬОГО ВІКУ	9
1.1. Сучасне розуміння процесу мовного розвитку у дітей раннього віку.....	9
1.2. Періодизація мовного розвитку дитини раннього віку, нейрофізіологічний та нейропсихологічний аспекти онтогенезу мовної діяльності.....	17
1.3. Фонематичні компоненти мовного розвитку в ранньому віці.....	24
1.4. Становлення моторних передумов артикуляції у дітей.....	27
Висновки до 1 розділу.....	33
РОЗДІЛ 2 ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ МОВНОГО РОЗВИТКУ У ДІТЕЙ РАНЬОГО ВІКУ	34
2.1. Загальні питання виявлення відхилень мовного розвитку у ранньому віці.....	34
2.2. Дослідження мовних компонентів розвитку мовлення у дітей раннього віку.....	40
2.3. Дослідження когнітивних компонентів розвитку мовлення у дітей раннього віку.....	50
2.4. Диференціація дітей з відхиленнями мовного розвитку.....	59

Висновки до 2 розділу.....	64
----------------------------	----

**РОЗДІЛ 3 МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ КОМПЛЕКСНОЇ
КОРЕКЦІЙНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ПРИ ВІДХИЛЕННЯХ МОВНОГО
РОЗВИТКУ У ДІТЕЙ РАНЬОГО
ВІКУ.....66**

3.1. Методологічні основи корекційно-профілактичного впливу в ранньому віці.....	66
---	----

3.2. Організація профілактики та корекції відхилень мовного розвитку.....	69
--	----

3.3. Зміст корекційно-профілактичного впливу.....	75
--	----

Висновки до 3 розділу.....	87
----------------------------	----

ВИСНОВКИ.....89

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....90

ДОДАТКИ.....97

Додаток А.....	97
----------------	----

Додаток Б.....	101
----------------	-----

ВСТУП

Актуальність теми. Виявлення та корекція відхилень процесу розвитку є важливою умовою модернізації системи спеціальної освіти, оскільки дозволяє максимально рано включити дітей з обмеженими можливостями здоров'я в освітній простір (М.М. Малофєєв). Раніше корекційний вплив базувався на концепції безперервного виникнення нових форм, які передують у розвитку, що протікає в реальній взаємодії з середовищем в умовах єдності матеріальної та психічної сторін генезу кожного явища (Л.С. Виготський).

У дошкільному віці оволодіння мовою як засобом спілкування являє собою центральну лінію розвитку дитини, оскільки змінює її ставлення до навколишнього середовища, виводячи з ситуаційної залежності (Л.С. Виготський, О.В. Запорожець, О.М. Леонтєв, А.О. Люблінська, В.С. Мухіна, Л.Ф. Обухова, Д. Б. Ельконін та ін.). Мовна система формується та функціонує в нерозривному зв'язку з розвитком сенсорної, сенсомоторної, інтелектуальної, афективно-вольової сфер дитини (П.К. Анохін, М.О. Бернштейн, Л.С. Виготський, М.І. Жинкін, О.В. Зінченко та ін.). Відхилення в оволодінні мовою ускладнюють спілкування з близькими дорослими, перешкоджають розвитку пізнавальних процесів, негативно впливають на формування самосвідомості (Р.Є. Левіна).

Формування мови дітей раннього віку є предметом досліджень вчених в різних областях спеціальної педагогіки: при порушеннях слуху та різних формах психічного дизонтогенеза – Н.Д. Шматко; при рухових порушеннях –

О.Ф. Архіпова, І.Ю. Левченко, О.Г. Приходько; при порушеннях емоційної сфери – О.С. Никольська, О.Р. Баєнська, М.М. Ліблінг; при органічних ураженнях центральної нервової системи – О.А. Стребелева; при наслідках соціальної депривації – Ю.Л. Разєнкова.

У сучасній логопедії мовні відхилення в ранньому віці позначаються як «затримка мовного розвитку» (Н.С. Гаврилова, О.М. Мілевська, Н.С. Жукова, О.М. Мастюкова). З категорії дітей із затримкою мовного розвитку виділена частина дітей, мовленнєвий розвиток яких характеризується як «група ризику за загальним недорозвиненням мови» (О.Є. Громова), Основними діагностичними показниками мовних дізонтогеній є виражена дефіцітарність експресивного словника дитини та пізню появу фрази, які і визначають в даний час основні напрямки диференціальної діагностики та корекційного впливу (Ю.Ф. Гаркуша, О.Є. Грибова, О.Є. Громова, Н.С. Жукова, О.М. Мастюкова та ін.).

Діти переддошкільного віку, стан мови яких кваліфікується неврологами і логопедами закладів охорони здоров'я як затримка мовного розвитку, являють собою неоднорідну групу. У частини дітей затримка мовного розвитку успішно компенсується без стороннього втручання та може розглядатися як тимчасова, яка має зворотну дію. В іншій групі дітей подібні відхилення мовного онтогенезу проявляються мозаїчно в мовних і когнітивних процесах, які в дошкільному віці провокують розлади мови різного ступеня вираженості (О.М. Корнєв, Б.Ж. Монделаєрс).

Відомо, що генез компонентів мовленнєвої діяльності обумовлюється рухомою взаємодією біологічних та соціальних передумов, яке визначає динаміку зміни періодів мовного розвитку, сприяє засвоєнню нових засобів спілкування (Л.С. Виготський, Р. Є. Левіна, М.І. Лісіна, О.Р. Лурія). Спрямований вплив на окремі компоненти оволодіння мовою без урахування динаміки їх взаємодії не сприяють подальшому розвитку мовлення як цілісної системи. Звідси, виникає необхідність своєчасної гармонізації компонентів мовної системи.

Таким чином, концептуальна не розробленість означеної проблеми, її

теоретична і практична значущість обумовили вибір теми дипломного дослідження «Особливості профілактики відхилень мовного розвитку у дітей раннього віку».

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально визначити особливості комплексного корекційно-профілактичного впливу в ранньому віці на основі виявлення прогностично значущих ознак відхилень мовного розвитку.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні **завдання:**

1. Здійснити теоретичний аналіз наукових досліджень щодо попередження відхилень мовного розвитку у дітей раннього віку.

2. Дослідити мовні та когнітивні компоненти розвитку мовлення у дітей раннього віку.

3. Провести диференціацію дітей з відхиленням мовного розвитку.

4. Розробити та обґрунтувати методику проведення комплексної корекційної профілактики при відхиленнях мовного розвитку в ранньому віці.

Об'єкт дослідження – процес становлення мовної системи дітей раннього віку із затриманим розвитком мови.

Предмет дослідження – комплексний корекційно-профілактичний вплив при відхиленнях мовного розвитку у ранньому віці.

Теоретично-методичною основою нашого дослідження стали культурно-історична теорія розвитку вищих психічних функцій (Л.С. Виготський, О. В. Запорожець); концепція системної організації мови (Р.Є.Левина, О.О. Леонт'єв, Г.В. Чірк'їна); теорія діяльності (О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн).

Методи дослідження.

Для досягнення мети застосовувались методи теоретичного та емпіричного дослідження:

- *теоретичні:* аналіз, синтез, порівняння, узагальнення наукової

літератури з досліджуваної проблеми, метод моделювання та ін.;

- *емпіричні*: аналіз медичної та педагогічної документації, анкетування, спостереження, збір катамнестичних даних;
- *методи математичної обробки результатів дослідження*.

База дослідження. Дослідження проводилось на базі Хмельницької обласної дитячої лікарні, Хмельницької міської дитячої лікарні. Заклад дошкільної освіти №5 «Соловейко» та заклад дошкільної освіти №52 «Золотий півник» м. Хмельницький.

Наукова новизна та теоретичне значення отриманих результатів полягає у тому, що:

– *обґрунтовано* доцільність та можливість комплексного виявлення відхилень мовного розвитку у дітей раннього віку. Описана сукупність прогностично значущих ознак таких відхилень та проаналізовані типи відхилень мовного розвитку в ранньому віці;

– *обґрунтовано* напрями диференціальної діагностики відхилень та затримки мовного розвитку;

– *уточнено* та охарактеризовані варіанти мовних дізонтоній, які дозволяють прогнозувати розлади мови різної етіології;

Практичне значення дослідження полягає у тому, що адаптовані та розроблені методи логопедичної діагностики, що дозволяють визначати відхилення мовного розвитку у дітей раннього віку. Розроблено методіку проведення комплексної корекційної профілактики при відхиленнях мовного розвитку в ранньому віці. Результати експериментального дослідження можуть бути використані при підготовці фахівців у вищих навчальних закладах під час лекційних, семінарських та лабораторних занять, на курсах підвищення кваліфікації вчителів-логопедів, а також при консультуванні сімей, які виховують дітей раннього віку з відхиленнями у мовленнєвому розвитку.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи обговорювалися та отримали схвалення на IV міжнародній науково-

практичній конференції «Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи» (Кам'янець-Подільський, 25 жовтня 2018 р.); на V міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» (Кам'янець-Подільський, 19 листопада 2019 р.).

Структура роботи. Дипломна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Повний обсяг роботи складає 112 сторінок.

ВИСНОВКИ

1. Процес мовного розвитку визначається поетапною взаємодією психофізіологічних, мовних та когнітивних компонентів, що знайшло своє відображення в розробленій нами моделі психомовного розвитку дитини раннього віку.

2. Виявлено сукупність прогностично значущих ознак відхилень мовного розвитку в ранньому віці, що дозволило серед дітей групи ризику виділити та охарактеризувати різні типи порушень мовного розвитку, провести диференціацію їх від темпових варіантів затримки.

3. Розроблено, науково обґрунтовано та апробовано методику комплексного корекційно-попереджувального впливу при різних відхиленнях мовного розвитку дітей раннього віку, іманентними складовими якої є такі блоки: клініко-логопедичний (корекція моторних передумов артикуляції і слуховий мовний гнозис), музично-логопедичний (корекція інтонаційно-ритмічних процесів), соціально-педагогічний (розвитоккогнітивної, емоційної сфер).

4. Доведено ефективність розробленого корекційно-попереджувального впливу при відхиленнях мовлення в ранньому віці, що дозволяє в сензитивному періоді психічного розвитку в залежності від структури дизонтогенезу усунути недостатність функціонування психофізіологічних та когнітивних компонентів мовленнєвої системи і тим самим мінімізувати ймовірність порушень мовлення вторинного порядку.

Подальшу перспективу дослідження мовних процесів дітей групи ризику ми бачимо в моніторингу стану специфічних вікових можливостей психомовного розвитку дітей в період дошкільного дитинства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алмазова Е.С. Логопедическая работа по восстановлению голоса у детей: практ. пособие / Е.С. Алмазова / Под ред. Т.В.Чиркиной. – 2–е изд., испр. – М. : Айрис–пресс, 2005. – 192 с.

2. Архипова Е. Ф. Логопедическая работа с детьми раннего возраста: учебное пособие / Е. Ф. Архипова. – М.: АСТ: Астрель, 2006. – 222 с.

3. Бадалян Л.О. Невропатология: учебник для студ. дефектол. фак. высш. пед. учеб. заведений / Л.О. Бадалян. – 2–е изд. испр. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 384 с.

4. Бельтюков В.И. Взаимодействие анализаторов в процессе восприятия и усвоения устной речи (в норме и патологии) / В. И. Бельтюков.– М.: Педагогика, 1977. – 176 с.

5. Бельтюков В.И. Саморазвитие неживой и живой природы / В.И. Бельтюков.– М.: ПОЛИГРАФ СЕРВИС, 1997. – С. 90–106.

6. Белякова Л. И. Логопедия. Заикание. Учебное пособие для студентов

дефектологических факультетов высших педагогических учебных заведений / Л.И. Белякова, Е.А. Дьякова. – изд. 2-е, доп. и перераб. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 38–53.

7. Бернштейн Н. А. Биомеханика и физиология движений: Избранные психологические труды / Под ред. В. Л. Зинченко. – 2-е изд. – М. : Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2004. – 688 с.

8. Бизюк А.П. Основы нейропсихологии: учебное пособие / А.П. Бизюк. – СПб.: Речь, 2005. – С.159–163.

9. Большой психологический словарь / сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 672 с.

10. Ветрова В. В. Влияние прослушивания речи взрослых на вербальное развитие детей раннего возраста: автореф. канд. пед. Наук / В. В. Ветрова. – М., 1975 – 24 с.

11. Винарская Е.Н. Раннее речевое развитие ребенка и проблемы дефектологии: Периодика раннего развития. Эмоциональные предпосылки освоения языка / Е.Н. Винарская. – М. : Просвещение, 1987. – 159 с.

12. Винарская Е.Н. Возрастная фонетика: учеб. пособие для студентов / Е.Н. Винарская, Г.М. Богомазов. – М.: АСТ: Астрель, 2005. – 207с.

13. Винарская Е.Н. Дизартрия / Е.Н. Винарская. – М.: АСТ: Астрель, Транзиткнига, 2005. – 141 с.

14. Выготский Л.С. Мышление и речь / Л.С. Выготский // Психология развитая человека. – М. :Издво«Смысл»;Издво«Эксмо»,2003.–С.664–1020.

15. Выготский Л.С. Психология развития человека / Л.С. Выготский. – М. :Издво «Смысл»; Изд-во «Эксмо», 2003. – С.375–413.

16. Выготский Л.С. Психология развития ребенка / Л.С. Выготский. – М. : Изд-во Смысл, Изд-во Эксмо. 2003. – С. 154–220.

17. Гвоздев А.Н. Вопросы изучения детской речи / А.Н. Гвоздев. – М.: АПН РСФСР, 1961. – 471 с.

18. Годовикова Д. Б. Особенности реакций младенцев на «физические» и

«социальные» звуковые раздражители / Д.Б. Годовикова // *Вопр. психол.*–1969. – №6. –С. 79–91.

19. Гоер А.Э. Первый период языковой деятельности ребенка (по наблюдениям над нашим сыном) / А.Э. Гоэр, Г. Гоер (Дерягина) // *Детская речь. Сборник статей; под ред. Н.А. Рыбникова.* – М, 1927. – С. 26–27.

20. Гумбольдт Вильгельм фон. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1984. – С. 10.

21. Дунайкин М. Л. Нейропсихологический анализ нарушений психического развития детей первого года жизни с перинатальным поражением мозга: дис. ... канд. психол. наук / М. Л. Дунайкин. –М, 2002. – 175 с.

22. Жинкин Н.И. Механизмы речи / Н.И. Жинкин. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1958. – 370 с.

23. Жинкин Н. И. Речь как проводник информации / Н. И. Жинкин. – М. : Наука, 1982. –С. 53–61.

24. Журба Л.Т. Нарушение психомоторного развития детей первого года жизни / Л.Т. Журба, Е. А. Мастюкова. – М. : Медицина, 1981. – 175 с.

25. Звегинцев В. А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях / В.А. Звегинцев. – М.: 1965. Ч.2. – 260 с.

26. Зимняя И.А. Лингвopsихология речевой деятельности / И.А. Зимняя. – М. : Московский психолого-социальный институт, Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001.–С.32–67.

27. Исенина Е.И. Психолингвистические закономерности речевого онтогенеза (дословесный период). Учеб. пособие /Е.И. Исенина. – Иваново: ИвГУ, 1983. –С. 24–48.

28. Кодзасов С. В. Общая фонетика: учебник / С. В. Кодзасов, О.Ф.Кривнова. – М.: Рос. гос, гуманит. ун-т, 2001. – 592 с.

29. Кожина М. Н. К основам функциональной стилистики / М. Н. Кожина. – Пермь, 1968. – 216 с.

30. Левина Р.Е. Вопросы патологии речи / Под ред. Э. А. Бабаяна, М.С.

Лебединского и др. – Харьков, МЗ УССР, 1959. – С. 23–27,

31. Левина Р.Е. Нарушения письма у детей с недоразвитием речи / Р.Е. Левина.– М. : АПН РСФСР. Ин-т дефектологии, 1961. – 311 с.

32. Левченко И.Ю. Технологии обучения и воспитания детей с нарушениями опорно-двигательного аппарата: учеб. пособие для студ. сред.пед. учеб. заведений / И.Ю. Левченко, О. Р. Приходько. – М.: Издательский центр «Академия», 2000.– 192 с.

33. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики / А.А. Леонтьев, – 3-е изд. – М. : Смысл; СПб.: Лань, 2003. – 287 с.

34. Леонтьев А. А. Слою в речевой деятельности: некоторые проблемы общей теории речевой деятельности / А.А. Леонтьев. Изд. 2–е, стереотипное. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 248 с.

35. Леонтьев А.А. Функции и формы речи / А. А. Леонтьев // Основы теории речевой деятельности. –М.: Наука, 1974. –С. 241–254.

36. Леонтьев А. А. Что такое язык / А. А . Леонтьев. – М. : Педагогика, 1976. – 96 с.

37. Леуган В.П. Функциональная асимметрия мозга: мифы и действительность/ В.П. Леугин, Е. И. Николаева.–СПб. : Речь, 2005. – 368 с.

38. Лисина М. И. Проблема онтогенеза общения / М.И. Лисина.– М.: Педагогика, 1986. – 143 с.

39. Лохов М.И. Плохой хороший ребенок, (Проблемы развития, нарушения поведения, внимания, письма и речи) / М.И. Лохов, Ю.А. Фесенко, М.Ю. Рубин. – СПб.: ООО «ЭЛБИ-СПб», 2003. – 320 с.

40. Лурия А.Р. Высшие корковые функции человека и их нарушения при локальных поражениях мозга / А.Р. Лурия. – М. : Академический Проект, 2000. – 512 с.

41. Лурия А.Р. О функциональном взаимодействии полушарий головного мозга в организации вербально–мнестических функций / А.Р. Лурия, Э. Г. Симерницкая//Физиология человека.– 1975.–С. 25–31.

42. Ляпидевский С.С. Невропатология. Естественнонаучные основы

специальной педагогики: учеб. для студ. высш. учеб. заведений / С.С. Ляпидевский // Подред. В.И. Селиверстова. – М.: ВЛАДОС, 2000. – С. 101–106.

43. Маркова А. К. Психология усвоения языка как средства общения / А.К. Маркова. – М.: Педагогика, 1974. – 240 с.

44. Мастюкова Е.М. Ребенок с отклонениями в развитии: ранняя диагностика и коррекция / Е.М. Мастюкова. – М.: Просвещение, 1992. – С. 14–25.

45. Николаева Т. М. Интонация сложного предложения в славянских языках (опыт экспериментального исследования) / Т.М. Николаева. – М. : Издательство «Наука», 1969. – С. 248.

46. Основы теории и практики логопедии // Под ред. Р.Е. Левиной. – М.: Просвещение, 1968. – 367 с.

47. Павлов И. Л. Мозг и психика: избр. психол. тр. / И.П. Павлов // Под ред. М.Г. Ярошевского. – М. : Воронеж; Изд-во «Ин-т практ. психологии», НПО «МОДЭК», 1996. – 320 с.

48. Пауль Г. Принципы истории языка / Г. Пауль. – М.: Наука, 1971. – 232 с.

49. Пинкер Стивен. Язык как инстинкт: пер. с англ. / Общ. ред. В.Д. Мазо. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 456 с.

50. Понятийно-терминологический словарь логопеда / Под ред. В.И. Селиверстова. – М. : Гуманитарный издательский центр «ВЛАДОС», 1997. – С. 130.

51. Приходько О. Г. Воспитание и обучение детей раннего возраста с нарушениями опорно-двигательного аппарата / О.Г. Приходько // Специальная дошкольная педагогика / Под ред. Е.А. Стребелевой. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – С. 183–219.

52. Психолингвистика: учебник для вузов / Под ред. Т.Н. Ушаковой. – М.: ПЕР СЭ, 2006. – 416 с.

53. Психологический словарь / Под ред. В. Л. Зинченко, Б.П. Мещерякова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. – 479 с.

54. Психология ребенка / К. Инхельд. Ж. Пиаже. – 18-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – С. 26.
55. Реформатский А. Л. Введение в языковедение. Учебник для филол. спец. Пед. вузов / А.А. Реформатский // Науч. ред. В.А. Виноградов. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 536 с.
56. Рыбников Н. Язык ребенка / Н. Рыбников. – М. : Педологическая б-ка, 1920. – 34 с.
57. Сахарный Л.В. Словообразование в речевой деятельности (образование и функционирование производного слова в русском языке): автореф. дисс. ... докт. фил. наук / Л. В. Сахарный.–Л., 1980. – 315 с.
58. Семенович А. Д. Введение в нейропсихологию детского возраста: учебное пособие / А. Д. Семенович. – М. : Генезис, 2005. – 319 с.
59. Сеченов И. М. Рефлексы головного мозга (Попытка ввести физиологические основы в психические процессы / И. М. Сеченов // ред. Х. С. Коштыянец. – М. : Б.и., 1952. – 231 с.
60. Соссюр Фердинанд де. Труды по языкознанию / Фердинанд де Соссюр. – М. : Прогресс, 1977. – 695 с.
61. Ушакова Т. Н. Проблема внутренней речи в психологии и психофизиологии / Т. Н. Ушакова // Психологические и психофизиологические исследования речи. – М., 1985. – С. 13–26.
62. Ушакова Т. Н. Речь : истоки и принципы развития / Т. Н. Ушакова. – М. : ПЕР СЭ, 2004. – 256 с.
63. Фарбер Д. А. Функциональная организация развивающегося мозга. Возрастные особенности и некоторые закономерности / Д. А. Фарбер, Н. В. Дубровинская // Физиология человека. – 1991. – Т. 17. – С. 17–27.
64. Хомский Н. Языки мышление / Н. Хомский. – М. : МГУ, 1972. – 122 с.
65. Хомская Е. Д. Нейропсихология : учебник / Е. Д. Хомская, – 2-е изд., доп. М. : УМК «Психология», 2002. – С. 188–211.
66. Хризман Т. П. Эмоции, речь и активность мозга ребенка / Т. П. Хризман,

В. Д. Еремеева, Т. Д. Лоскутова. – М. : Педагогика, 1991. – 232 с.

67. Цейтлин С. Н. Язык иребенок : лингвистика детской речи : учеб, пособие для студ. высш. учеб. заведений / С.Л. Цейтлин. – М. : ВЛАДОС, 2000. – 240 с.

68. Швачкин Н. Х. Развитие фонематического восприятия речи в раннем возрасте / Н. Х. Швачкин // Хрестоматия по теории и методике развития речи детей дошкольного возраста / Сост. М. М. Алексеева, В. И. Яшина. – М. : Академия, 2000, – С. 312–318.

69. Швачкин Н. Х. Экспериментальное изучение ранних обобщений ребенка // Известия АПН РСФСР. – 194. – Вып. 54.

70. Шеповальников А. Н. Особенности развития мозга ребенка с нарушениями речи; актуальные проблемы медико-педагогической коррекции / Логопедия XXI века: Материалы симпозиума с международным участием (20–21 апреля 2006 г.). – СПб. : НОУ «СОЮЗ», 2006. – С. 59–164.

71. Шохор-Троцкая (Бурлакова) М. К. Стратегия и тактика восстановления речи / М. К. Шохор-Троцкая (Бурлакова) – М. : ЭКСМО-Пресс, В. Секачев, 2001. – С. 38.

72. Чиркина Г. В. Основные этапы нормального речевого развития ребенка / Г. В. Чиркина // Основы логопедической работы с детьми / Под общ. ред. д.п.н., проф. Г. В. Чиркиной. – 2-е изд., испр. – М. : АРКТИ, 2003. – С. 18–24.

73. Щерба Л. В. Избранные труды по русскому языку / Л. В. Щерба. – М. : Учпедгиз, – 188 с.

74. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – М. : Учпедгиз, 1974. – 198 с.